

Диляна Радославова, гл. ас., д-р

Институт за литература – Българска академия на науките

АРХАИЧНИТЕ ПРЕВОДИ НА ДАМАСКИН-СТУДИТОВОТО „СЪКРОВИЩЕ“: ИМАЛО ЛИ Е СРЪБСКИ?

Резюме. Текстът предлага критичен прочит на изказаните от Б. Ст. Ангелов предположения за наличието на сръбски архаичен превод на новогръцката антология „Съкровище“ на Дамаскин Студит (Венеция, 1557/58). Резултатите от проучването потвърждават тезата за резистентност на сръбската традиция спрямо нея. Изложени са и открити в неговия ход нови данни за преписваческата дейност на рилски книжовници от кръга на Йосиф Брадати през XVIII в., за археографската история на архаичния средногорски Белградски дамаскин от XVII в., при тежание на виден сръбски църковник около 40-те години на XVIII в. в патриаршеското и митрополитско средище Сремски Карловци. Предложена е също така идентификация на превода и нова датировка на единствения несъмнен сръбски препис на слово от „Съкровище“ („За неделя кръстопоклонна“), включено в Хилендарски комплект от чети-минеи, съставен ок. 1623–1626 г.

Ключови думи: дамаскини, Дамаскин Студит, Неофит Рилски, Живан Черногорец, Аверкиевеи чети-минеи

I. За дамаскините

Новогръцкият проповеднически сборник *Съкровище* (Θησαυρός) на Дамаскин Студит (ок. 1520–1577 г.) играе значима роля в книжовната и културна история на Балканите. Показателни за популярността на книгата сред гърците са множеството ѝ издания – от първото, направено във Венеция през 1557/58 г., та чак до наши дни. В своя оригинален вид антологията включва 36 слова – авторски преработки на Дамаскин Студит, предадени на достъпен език¹. Словата са за големите христи-

¹ За Дамаскин Студит и неговата антология вж. ΔΕΛΗΔΗΜΟΥ, Ε. Χρ. *Θησαυρός Δαμασκηνού Του υποδιακόνου και Στουδίτου του Θεσσαλονικέως*. Εισαγωγή Αρχιμ. Ε. Δεληδήμου. Θεσσαλονίκη: Β. ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, 2004, σ. 3–15;

янски празници – Благовещение, Рождество Христово, Богоявление, Сретение, Възкресение Лазарово, Цветоносие, Велики Петък, Възкресение, Преображение, Възнесение, Петдесетница, Успение Богородично и Въведение Богородично; за недели от великопостно-пасхалния и пентикостарния цикъл (общо 13 слова), както и за памети на избрани особено почитани светци – светите Архангели, светителя Никола Мирликийски, великомъчениците св. Георги, св. Теодор Стратилат, св. Теодор Тирон, св. Евстатий Плакида и преподобната Мария Египетска. Словата следват сложен ред, подчинен на обща календарна рамка от месец март до месец февруари и следната обща тематична линия – за Въплъщението и земния път на Христос, за живота в Христа и за Спасението – чрез пост, покаяние, мъченичество, и за Божията благодат, проявена чрез Съшествието на Светия Дух и чудесата на светците. Въпреки усложненото календарно-тематично структуриране антологията се оказва както удобен целогодишен компендиум от текстове за произнасяне от църковния амвон, така и книга за извънхрамово четене – индивидуално или колективно, заради достъпния си език и нравоучителен тон, поднесен с увлекателни наративи².

По стечение на редица културно-исторически, църковно-административни и, не на последно място – книжовни обстоятелства, словата от „Съкровище“ получават голяма популярност не само сред гърците, но и сред българите, както сред никоя от останалите славяноезични традиции на Балканите и в източнославянска среда. В Сърбия сборникът не получава разпространение, най-вероятно поради предпочитание към традиционни състави и достъпността на печатните издания на „Учителното евангелие“ на Константинополския патриарх Калист³.

В българската книжнина значението на „Съкровище“ надхвърля това на обикнатата книга с четива. Българската му рецепция, която започва приблизително през последната четвърт на XVI в., скоро след първото издание, и продължава повече от два века, води до компилира-

ДИМИТРОВА, М. Дамаскинарска литература. – В: *История на българската средновековна литература*. Съст. МИЛТЕНОВА, А. София: Изток-Запад, 2008, с. 729–731; и посочената библиография; ГЕРД, Л. А. Дамаскин Студит. – В: *Православная энциклопедия. Электронная версия*: <https://www.pravenc.ru/text/168736.html>; ПОЛЫВЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Дамаскин. – В: *Православная энциклопедия. Электронная версия*: <https://www.pravenc.ru/text/168722.html>

² За композирането на „Съкровище“ вж. у РАДОСЛАВОВА, Д. Памети извън състава на Съкровище в българските дамаскини. – В: *Старобългарска литература*, 47, 2013, с. 337–342.

³ ПОЛЫВЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Дамаскин.

нето на разнообразни по състав книги, наричани от самите книжовници „дамаскини“. Те внасят съществена промяна, както в репертоара от чети-сборници, измествайки традиционните църковно-богослужбени състави, като панегирици, учителни евангелия и т.нар. „сборници със смесено съдържание“, така и в книжовно-езиковото статукво, тъй като именно с компилирането на дамаскини през XVII в. се свързва началото на новобългарската книжнина, създадена на книжовен език на народна основа.

Противно на програмата на самия Дамаскин Студит „Съкровището“ от слова да бъде общодостъпно чрез разбираемия си език, то навлиза в славянската словесност в нейния висок регистър, на архаичния език на църквата, в установената през XV–XVII век редакция, обща за сърби и българи⁴. Една от отличителните черти на този нормиран книжовен език е употребата на ресавски правопис – реформирана в духа на Търновската школа сръбска безюсова ортографска система, която постепенно се налага в писмената практика на славянския юг и докъм края на XVI в. измества почти напълно юсовия правопис в българските книжовни центрове⁵. Процесът е напълно естествен, разгледан на фона на религиозната и книжовна синергия в рамките на православната общност в епохата на Османското владичество, и особено на факта, че част от населените с българи земи, които се поделят между диоцезите на три самостоятелни църкви, попадат в подопечието на сръбската Печка патриаршия, в която, за разлика от по-подчертано гръцизираните Константинополска патриаршия и Охридска архиепископия, има доминираща славяноезична книжовна практика и чийто потенциал за книжовно влияние над средищата в българските земи е силен. Тук се налага уговорката, че за разглеждания период, в който попада и развитието на дамаскинската традиция, определенията „сръбски“ и „български“, би следвало да се използват с определена доза условност. Особено, когато става дума за книжовни събития, които са с неуточнена или неясна локализация и атрибуция, било то конкретни преписи или пък преводи на текстове. Една от често допусканите неточности

⁴ За нея вж. например ВЕЛЧЕВА, Б. Книги, писани „общимъ езикомъ“. Българската и сръбската писменост през XV–XVIII век. – В: ВЕЛЧЕВА, Б., ИВАНОВА, Д. *И от зазоряването започва денят... Изследвания върху приемствеността в разволя на българския книжовен език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2010, с. 74–77.

⁵ РАЙКОВ, Б. Към историята на ресавския правопис в България. – В: *Текстология средновековних јужнословенских књижевности*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1981, с. 213–222; ХРИСТОВА, Б. За ресавските български ръкописи от XV–XVIII век. – В: *Palaeobulgarica*, 15, 1991, 4, с. 50–56.

например е автоматичното приемане на ресавския правопис като несъмнен белег за принадлежност към сръбската книжнина и сръбски произход на даден ръкописен паметник. Проблемът за диференцирането на принадлежността на дадени книжовни явления към отделна народностна традиция – особено в контактни зони, сред които попада и Атон, за книжовните взаимовлияния и взаимодействия е сложен и многопластов и изисква внимателен подход. Във всеки случай, многобройни са примерите за съвместна работа на сръбски и български книжовници през изследвания период. Достатъчно е да се спомене преписваческата активност на Йов Шишатовач в българските книжовни центрове, сред които са Враца, където участва в съставянето на минеен комплект, и Драгалевският манастир, където съставя т.нар. „Боянски поменик“⁶. Според основателната хипотеза на А. Турилов елитните български калиграфи Василий Софийнин и Стефан вероятно са работили по висока поръчка на Печкия патриарх Гаврило I Раич (1648-1655), във връзка с която през 40-те години на XVII в. изготвят Карловацкия препис на „Разяснено изложение на буквите“ на Константин Костенечки – единствения известен засега свидетел на пълната редакция на съчинението⁷. Дватама книжовници са представители на Етрополската калиграфска школа и работят също за Рилския манастир. Етрополе е христоматиен пример за български център в подопечие на Константинополската църква, в който сръбското книжовно влияние е подчертано. Мястото на Рила като книжовно средище е особено. През въпросния период Свети-Ивановият манастир е сръбска ставропигия, която се превръща в притегателен център за български книжовници, работили за попълването на нейната библиотека⁸.

⁶ АНГЕЛОВ, Б. Ст. Книжовна дейност на Йов Шишатовач. – В: *Научни скупови. Српска академија наука и уметности. 10. Одељење језика и књижевности*, 2, 1981, с. 321–334; РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар* (= *Studia Mediaevalia Slavica et Byzantina*, 6). София: ИЦ „Боян Пенев“, 2020, с. 77–82 и др.; МУСАКОВА, Е. Минейният комплект на Врачанския манастир от началото на XVII в. – *Palaeobulgarica*, 46, 2022, 4 (спец. изд.), с. 609–649.

⁷ ТУРИЛОВ, А. А. Кем и с каквоя целю был изготвен карловацкият список граматического трактата Константина Костенеческого? – В: *Словенско средновековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу*. Београд: Чигоја, 2001, с. 673–687.

⁸ Преглед на книжовната дейност в Етрополе и Рилския манастир през XVII в. вж. у РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век*, с. 36-52, 88-103 и др.

II. Архаичните преводи на „Съкровище“ докъм началото на XVIII в.

В периода от последната четвърт на XVI и докъм началото на XVIII в. възникват няколко архаични славянски превода на новогръцкото „Съкровище“⁹. Предполага се, че два от тях се появяват до края на XVI в. В науката е прието, че Дамаскин-Студитовата антология е преведена на църковен славянски език скоро след първото гръцко издание и че първият превод, наричан по географското означение на своята поява „македонски“, се приписва на Григорий, епископ Прилепски (по свидетелство на един от седемте оцелели преписи). Преводът следва точно съдържанието на оригиналното „Съкровище“, и е запазен в цялост в двутомник, образуван от Кърнинския¹⁰ и Киевския дамаскин¹¹. Останалите известни пет преписа са фрагментарно запазени или унищожени. Вторият архаичен превод, възникнал до края на XVI в., има много по-широко разпространение и именно той ляга в основата на първите новобългарски преработки. Преводът не обема всички слова от „Съкровище“, анонимен е и не е локализиран. Нарича се „средногорски“ по ареала на произход и разпространение на повечето му запазени преписи. Те са над 16 и голяма част са включени в меродавната и до днес класификация на дамаскините, изготвена по езиково-текстологични белези от Е. Дьомина¹². Общият брой на запазените архаични и новобългарски дамаскински сборници за целия период на тяхната традиция надхвърля 200¹³.

Тъй като средногорският превод е анонимен и нелокализиран, съществуват множество хипотези за мястото на неговото възникване – Рилски манастир (според Донка Петканова¹⁴), Етрополски манастир (хипотеза на Б. Цонев¹⁵, подкрепяна в различни етапи на изследвания-

⁹ Вж. ДИМИТРОВА, М. Цит. съч., с. 731–734 и посочената там библиография.

¹⁰ ИЛИЕВСКИ, П. Хр. *Крнински дамаскин*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 1972.

¹¹ ИЛИЕВСКИ, П. Хр., ИЛИЕВСКА, Кр. *Киевски Дамаскин*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2015.

¹² ДЕМИНА, Е. *Тихонравовскиј дамаскин. Болгарскиј паметник XVII в. Иследование и текст*. 1. София: Издателство на Българската академия на науките, 1968, с. 30–65.

¹³ Вж. ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. *Дамаскините в българската литература*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1965.

¹⁴ Пак там, с. 47–48.

¹⁵ ЦОНЕВ, Б. *История на българскиј език*. 1. Второ, посмъртно изд. София: Придворна печатница, 1940 (фототипно изд. София, 1984), с. 233.

та им от учени като Б. Райков¹⁶ и Б. Велчева¹⁷), Пловдивска митрополия (според Е. Коцева¹⁸) или епископското седалище Ловеч (хипотеза на Б. Христова¹⁹). Локализирането на превода в пределите на Търновската митрополия поне на този етап на изследвания изглежда най-вероятен, тъй като се подкрепя както от археографските данни, така и от културно-историческия контекст на явлението „архаични средногорски дамаскини“²⁰.

Средногорските дамаскини имат разнообразен състав, в който са включени и ред слова извън „Съкровище“. Подобно на оригиналния сборник, част от тях имат календарен порядък, каквито са например Нежинският дамаскин (ГИМ, Соколов 130), Еленският дамаскин (НБКМ 1618), Шуменския дамаскин (Шумен, Регионален исторически музей, № 9/2622), Костенецкият дамаскин (София, ЦИАИ 503), Рилският дамаскин (РМ 4/10) и др.²¹. Втори тип са некалендарни чети-сборници, представени от групата на Луковитския сборник (ЦИАИ 134)²².

По традиция тези два превода – т.нар. „македонски“ и „средногорски“, се определят като български, въз основа на ареала на тяхното разпространение и предполагаемо възникване. Доскоро се смяташе, че е съществувал и трети ранен български архаичен превод на „Съкровище“ от края на XVI – началото на XVII в., анонимен и наричан условно „атонски“, запазен в единствен препис – Букурещкия дамаскин (РАН 146)²³. Като показаха обаче последни проучвания²⁴, този ръкопис

¹⁶ РАЙКОВ, Б. Етрополски ръкописен сборник от 1640 година. – В: *Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски*. София: БАН, 1993, с. 269, 276.

¹⁷ ВЕЛЧЕВА, Б. За езика и правописа. – В: МЛАДЕНОВА, О., ВЕЛЧЕВА, Б. *Ловешки дамаскин: новобългарски паметник от XVII век*. София: Национална библиотека „Св. Кирил и Методий“, 2013, с. 101–102.

¹⁸ КОЦЕВА, Е. Славянски ръкописи в библиотеката на Пловдивската митрополия. – *Старобългарска литература*, 15, 1984, с. 160.

¹⁹ ХРИСТОВА, Б. Ловеч. – В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Съст. Д. ПЕТКАНОВА. Второ прераб. и доп. изд. Велико Търново: Абагар, 2003, с. 283.

²⁰ РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век*, с. 210–213; МЛАДЕНОВА, О. М, Н. ПЕТКОВА, Е. УЗУНОВА. Щрихи към ранната история на средногорския превод на *Съкровище* от Дамаскин Студит: нов поглед към ръкопис НБКМ 432. – *Palaeobulgarica*, 47, 2023, 1, с. 41–80.

²¹ Вж. ДЕМИНА, Е. Цит. съч, с. 44–50; РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век*, с. 200–201; РАДОСЛАВОВА, Д. *Памети*, с. 334–347.

²² ДЕМИНА, Е. Цит. съч, с. 44–50; РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век*, с. 200–201.

²³ ДЕМИНА, Е. Цит. съч., с. 53; ДИМИТРОВА, М. Цит. съч., с. 742.

²⁴ RADOSLAVOVA, D. Some new data on the literary activity of Samujil Bakašć. – *Scripta & e-Scripta*, 20, 2020, p. 361–363.

всъщност съдържа в автограф липсващата част от архаичния южнославянски превод на „Съкровище“, направен от украинския книжовник Самуил Бакачич на Атон през 1691 г. и засвидетелстван в негов автограф, съхраняван в Народната библиотека в София (НБКМ 327²⁵).

Известни са и два руски църковно-славянски превода на „Съкровище“, направени през XVII в. (преди 1656 г.) и през 1705 г.²⁶ Те обаче не добиват популярност, ако се изключи едно единствено слово от състава му – това за Неделя кръстопоклонна. Неговият вариант от първия руски превод е включено сред добавките на печатния сборник „Скрижалъ“ (Москва, 1655-1656 г.) като авторитетен текст, излагащ доктрината за прекръстване с три пръста, в пряка връзка със свикания от патриарх Никон Московски събор през 1656 г., на който е осъдено т. нар. „двоеперстие“.

III. Досегашни предположения за наличие на сръбски преводи на „Съкровище“

„Македонският“ превод, „средногорският“ превод и Бакачичевата интерпретация изчерпват списъка с несъмнени ранни архаични южнославянски версии на „Съкровище“. Не и според проучванията на Боню Ангелов, чиито резултати са публикувани през 1977 г. в книгата му „Из историята на старобългарската и възрожденската литература“ в главата за Дамаскин Студит и по-точно в нейната втора част, озаглавена „Сръбски превод на слова от Дамаскин Студит“. Там са посочени два паметника, които според изследователя пазят сръбски преводи на текстовете от „Съкровище“²⁷.

1. В първия случай става дума за две слова с изразени сръбски езикови особености, подвързани в общо книжно тяло с основната част на ръкопис НБКМ 1054 – Сборник с неделни поучения от XVIII в.²⁸ Два текста са изписани от една и съща ръка и са разположени съответно на л. 211б–222а и 222а–232а в конволута. Първият е „За причестява-

²⁵ ЦОНЕВ, Б. Цит. съч., с. 320–322.

²⁶ ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. *Дамаскините в българската литература*, с. 13.

²⁷ АНГЕЛОВ, Б. Ст. Дамаскин Студит. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София: Наука и изкуство, 1977, с. 91–95.

²⁸ Пак там, с. 93–95. Вж. описание на паметника у СТОЯНОВ, М., Хр. КОДОВ. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 3. София: Наука и изкуство, 1964, с. 316–319.

нето“: Слово дамáскина философа мoнаха иподiáкoна превeно ѿ eзика гръчбъкаго на бългáрскi и словeнскi eзикъ, с начало: Молю вáсь мoи блвeнии хрiтiáни. не моите ми зазрети га рáди. хóщe вáмь нeкóлико рeчи изгoвóрити...), а вторият – „За изповядването“: Слово стго дамáскина за исповeдáниe. превeдóхъ ѿ гръчбъкаго eзика, на србъскыи iезыкъ блви Оѣе: въ лѣ з.р.пд [1676 г.] :: аъзъ исáна ѿ стъи пáвль, с начало: Молю вáсь мoи блвeни хрiтiáни, вэсѣ вá оъцe. кои хóщете да сe спсeте, и цртво нeное до довиeте, и своe дше ѿ вѣчнe мáкe да извáвите...)²⁹. Б. Ст. Ангелов допуска, че книжовникът Исаия е идентичен с Исаия, проигумен на манастира „Св. Павел“, споменат от Константин, бивш игумен на манастира Студеница, който през 1744 г. прави препис на Исаев сборник от 1676 г.³⁰ Макар да познава ръкописа на Константин само по библиографска информация за бележката на книжовника, публикувана от Л. Стоянович³¹, Б. Ст. Ангелов предполага, че двете слова, добавени в НБКМ 1054, вероятно са част от Константиновия препис, както и че изводът му от 1676 г. е съдържал Исаев превод на „Съкровище“³². Издирването и по-нататъшното проучване на ръкописа на Константин биха допълнили познанията за славянската книжовна активност на Атон през последната четвърт на XVII в., но поне на този етап остават ирелевантни по отношение на историята на южнославянските преводи на „Съкровище“, поради факта, че идентификацията на Б. Ст. Ангелов на двете слова от НБКМ 1054 е погрешна. По-внимателният прочит показва, че въпреки оглавленията, които посочват като авторско име Дамаскин (в първото слово съпроводено и с устойчивото определение към името на Дамаскин Студит – „монах и иподякон“), текстовете, които следват и засега остават с неизяснен източник, не са част от неговата антология. В този смисъл, предположенията на Б. Ст. Ангелов за наличие на сръбски превод на „Съкровище“, направен от проигумена на атонския манастир „Св. Павел“ Исаия през 1676 г., следва на този етап

²⁹ Текстовете тук се предават според оригиналното изписване в сборника.

³⁰ АНГЕЛОВ, Б. Ст. Дамаскин Студит, с. 94.

³¹ СТОЈАНОВИЋ, Љ. *Стари српски записи и натписи*. 2. Београд: Српска Краљевска Академија, 1903, с. 144–145, № 2889.

³² АНГЕЛОВ, Б. Ст. Дамаскин Студит, с. 94. Палеографските особености на преписа в НБКМ 1054 позволяват да се обсъди много по-ранна дата и не изключват вероятността той всъщност да е самият автограф на Исаия. Също така може да се допусне с голяма вероятност, че книжовникът е идентичен с изтъкнатия сръбски духовник Исаия, архимандрит на атонския манастир „Св. Павел“, който е известен с активната си политическа дейност и дипломатически мисии по време на Австрийско-турската война от 1683–1699 г. (вж. ФОТИЋ, А. *Света Гора и Хиландар у Османском царству, XV-XVII век*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2000, с. 157).

да бъдат отхвърлени като неоснователни³³. Забележителен обаче е фактът, че тези две слова свидетелстват за авторитета на българските версии на „Съкровище“ и на тяхната традиция, по силата на които през последната четвърт на XVII в. атонски книжовник от сръбски произход приписва на Дамаскин Студит поучения, които не принадлежат на перото на този новогръцки книжовник. Особено внимание заслужава и непосредственият контекст, в който тези две слова присъстват в книжнината на XVIII в. Това, което е убягнало на Б. Ст. Ангелов в неговия анализ, е спецификата на сборника, в който текстовете са поместени.

Още през 1969 г. в своята студия върху гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. Д. Петканова посочва, че основното книжно тяло на ръкопис НБКМ 1054 съдържа превода на Йосиф Брадати на първите 26 слова (от Неделя на митаря и фарисея до Неделя след Богоявление) от Учителното евангелие на Агапий Ландос (Κυριακοδρόσος/Неделник, Венеция, 1681 г., издаден след смъртта му)³⁴. Тази първа част от Агапиевия „Неделник“ рилският книжовник превежда през 1745–1749 г. в с. Оризаре, Кочанско, и Враца, а преводът на останалата част от книгата завършва през 1752 г. в Самоков. Йосифовият превод на Κυριακοδρόσος има относително широко разпространение благодарение на преписите на отделните му части, които правят неговите ученици и последователи Никифор Рилски, Теофан Рилски (Тодор Врачански), Янкул Хрельовски³⁵. НБКМ 1054 е единственият свидетел на Йосифовата интерпретация на „Неделника“ на Агапий, който е останал анонимен. По всичко обаче личи, че неизвестният книжовник, преписал основната част на НБКМ 1054, е бил от кръга Йосифови ученици. Нещо повече, по-внимателният палеографски анализ на преписа показва, че ръкописът е съставен с участието на Никифор Рилски, един от най-продуктивните рилски книжовници през XVIII в. Неговият почерк, се открива в съдържанието на книгата (л. 1а-б)³⁶. С характерния за Никифор неправилен геометризиран полуустав са изписани заглавията в съдържанието, а предполагаемият анонимен копист на основния текст на сборника, който използва раз-

³³ За жалост те се възприемат безкритично в авторитетни съвременни издания, вж. ПОЛЫВИЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Цит. съч.

³⁴ ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. – *Годишник на СУ. Факултет по славянски филологии*, 62, 1968 (1969), с. 56.

³⁵ Пак там, с. 56–57.

³⁶ За сравнение вж. списък на негови подписани или предполагаеми ръкописи у АНГЕЛОВ, Б. Ст. Никифор Рилски. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Предшественици на Паусий*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1963, с. 86–109.

лично мастило и различен тип писмо – по-бърз полуустав с полукурсивни елементи, след завършването на преписа е нанесъл съответните листове, както и заглавията на добавените в края слова „За причестяването“ и „За изповядването“³⁷. Компилаторското решение за тяхното включване в сборника очевидно е било основано както на тематичното сходство с „Неделника“, който започва със слова за великопостния цикъл, така и на авторство на тези два текста, асоциирано от преводача им с името на Дамаскин Студит. Както е известно, и през XVIII в. словата на този новогръцки проповедник остават все така актуални и намират място в българските сборници с по-стари преводи, с нови преводи или преработки. По силата на тази логика рилските книжовници от средата на осемнадесетото столетие, които явно са разполагали и със сръбски изводи, дават нов живот на слова, преведени от сръбски атонски книжовник през 70-те г. на предходния век.

2. В същото свое изследване върху славянските версии на Дамаскин Студит Б. Ст. Ангелов привежда като допълнителен довод в полза на предположението си за съществуване на сръбски превод на „Съкровище“ и вметката *Сї рѣчь по сръбскомъ ѣзыкѣ, врьбница* в оглавлението на словото „За Цветоносие“ в Рилския дамаскин (РМ 4/10, л. 151)³⁸. В бележка под линия ученият добавя, че му е станал известен и втори сръбски превод на Дамаскин-Студитовия сборник – в този случай пълен, запазен в ръкопис № 218 от Сръбската патриаршеска библиотека, за който е бил информиран от Божидар Райков³⁹. Тези твърдения заслужават специално внимание и по-нататъшен анализ, който да провери тяхната релевантност.

Какво се знае за тези два паметника? На първо място, съгласно класификацията на Е. Дьомина Рилският дамаскин и Дамаскин ПБС 218 са свидетели на т. нар. „средногорски“ архаичен превод и са пред-

³⁷ Не е изключено ръкописът да е дело само на Никифор Рилски, който е използвал два типа писмо – едното по-официално, другото – по небрежно и бързо. Подобен стил на работа – изписване на оглавление на сборника от Никифор Рилски и комбинирането на тези два типа писмо, се открива например и в Одеския сборник от 1757 г. (ОГНБ, Григорович 38, описание у МОЧУЛЬСКИЙ, В. *Описание рукописей В. И. Григоровича*. Одесса: Типоритография Штаба Одессаго военного округа, 1890, с. 51–62; ръкописът е достъпен на микрофилм в НБКМ). Тази хипотеза обаче изисква проверка, основана на по-задълбочен и комплексен кодикологичен и тестологичен анализ на известните Никифорови сборници и останалите ръкописни свидетели, включващи рилската версия на Агапиевия „Неделник“, което от друга страна би осветлило в по-големи детайли както историята на този превод в частност, така и работата на книжовниците от кръга на Йосиф Брадати.

³⁸ АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Дамаскин Студит*, с. 95.

³⁹ Пак там.

ставители на групата на същинските архаични дамаскини, наричани „средногорски“⁴⁰. Пак според нейните проучвания само тези два паметника от групата съвпадат напълно по състав⁴¹. Съдържат 23 слова от „Съкровище“⁴², както и две слова на учителя на Дамаскин Студит Теофан Ритор – „За десетте Божи заповеди“ и „За вярата“. Специфичен за състава на двата дамаскина е и поместеният в края им „Индекс на позволените и забранените книги“, който не е отразен в изследването на Е. Дьомина.

И двата ръкописа са анонимни, нямат посочена точна дата и място на създаване. Рилският дамаскин датира от втората половина на XVII в. Според някои автори този богато орнаментиран ръкопис е дело на аджарски книжовници⁴³, но по своите кодикографски и палеографски белези преписът несъмнено е част от продукцията на калиграфи и орнаментатори, представители или адепти на Карловско-Кукленската школа⁴⁴. По последни проучвания най-близкият паралел на дамаскина по украса е известният Загребски октоих от 1685 г. (Загреб, Градска библиотека, Р. 64⁴⁵), анонимен карловско-кукленски паметник, който би могъл с лекота да бъде прибавен към репертоара на изтънчени калиграфи от ранга на Аврам Димитриевич или неговия ученик Кръстю Граматик. Засега по отношение на произхода на Рилския дамаскин могат да се изброят следните вероятности: че е създаден в Рилския мана-

⁴⁰ ДЕМИНА, Е. Цит. съч., с. 44–50.

⁴¹ Пак там, с. 48–49.

⁴² „За Благовещение“, „За Рождество Христово“, „За Богоявление“, „За Сретение“, „За Второто пришествие“, „За неделя сиропусна“, „За неделя кръстопоклонна“, „За Възкресение Лазарово“, „За Цветоносие“, „За Погребение Христово“, „За Възкресение Христово“, „За Томина неделя“, „За мироносиците“, „За разслабения“, „За самарянката“, „За слепия“, „За Възнесение“, „За Петдесетница“, „За Преображение“, „За светите Архангели“, „За св. Георги“, „За св. Никола“, „За св. Димитър“.

⁴³ АНГЕЛОВ, Б. Ст. Старобългарски книжовни средища. 1. Аджар (Свежен) – Карловско. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София: Наука и изкуство, 1977, с. 110; ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА, Н. *Аджарски книжовници-илюстратори от XVII в.* Второ допълнено и преработено издание. Велико Търново: Веста, 2015, с. 78–83.

⁴⁴ РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век*, с. 127, 133, 138.

⁴⁵ MOUSSAKOVA, E. *The Illustrated Slavonic Miscellanies of Damascenes Studite's Thesaurus – a New Context for Gospel Illustrations in the Seventeenth Century*. – В: *Изкуствоведски четения 2017. 1. Старо изкуство. Византийско и поствизантийско изкуство: пресичане на граници*. София: Институт за изследване на изкуствата, БАН, 2018, с. 334 и посочената там библиография.

стир от средногорски калиграфи, че е изготвен за Рилския манастир в средногорско средище или че попада в рилската библиотека на един по-късен етап.

Ръкопис ПБС 218, известен и като „Белградски дамаскин“, все още не е описан аналитично и е труднодостъпен за изследване⁴⁶. Паметникът е датиран най-общо в рамките на XVII в. Наличните за проучване копия на отделни негови страници⁴⁷, показват, че преписвачът е бил добре школуван, но не дават възможност да бъдат изказани някакви сигурни предположения за локализацията на преписа или за наличие на негови калиграфски аналози. Липсват също така категорични данни преписът да е дело на сръбски книжовник. През XVIII в. обаче книгата е била притежание на видния сръбски сановник Живан Хайдаревић Черногорец (ок. 1670–1751), протойерей на Сремски Карловци, виден църковен деец, ктитор и книголюбец⁴⁸. Той е оставил няколко приписки в дамаскина⁴⁹. Едната няма дата и указва само кой е притежателят – Сѣаѣ ѿста[ѣа] книга [...] є грѣшнго Прѣто Іере[ѣа]: живана црногорца. Други две негови бележки носят дата и имат историческа стойност. С едната Живан Черногорец известява за Сремско-Карловацкия църковно-народен събор от 1744 г. по времето на сръбския патриарх Арсение IV (1698/1699 – 1748)⁵⁰: Слаѣвнаѣ го наѣрѣа славноѣ сѣбѣсго ѣоихѣ чиноѣ свѣщѣни и мирѣни бивши савѣѣ во[с]к[р]сѣѣ при бженшѣ патрѣарѣсе Арсениѣ : дѣ : мѣ генѣа . ѣ : го дѣне на ѣдѣ ѣ мѣ дѣ го : ѣп[ци] старѣць прѣѣтрѣѣжанѣи ж[ивѣа] ѣ прѣѣппѣ Кар[...]. Другата бележка е за кончината на 22 януари 1749 г. на Исаѣя Антонович, епископ Арадски и Карловацки (1731–1749)⁵¹ – На ѣдѣ ѣ мѣ дѣ гоа мѣца генѣа ѣѣ

⁴⁶ БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд: Српска Академија Наука и Уметности, 1982, с. 29, № 211.

⁴⁷ 20 кадѣра от л. 389а–407а са налични в колекцијата на НБКМ. Изказвам огромна благодарност на проф. Олга Младенова за предоставените ми от нея копия на отделни слова от сборника.

⁴⁸ Вж. МОМИРОВИЋ, П. Јеванђеље попа Живана Црногорца у Сремској Каменици. – В: *Саопштења* (Београд), 13, 1981, с. 163–168 и посочената библиографија.

⁴⁹ Приписките не са отразени в свода на Љ. Стојановић. Тук се предават текстовете на три от тях, снети по микрофилмовото копие, съхранявано в НБКМ. Има и още бележки от неговата ръка, но те са трудно четими по наличните за консултација копия.

⁵⁰ За патриарх Арсение IV вж. у СЛИЈЕПЧЕВИЋ, Ђ. *Историја Српске православне цркве. 2. Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*. Београд: БИГЗ, 2002, с. 22–24. Тук се цитира по електронната версија: (PDF) *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve II Dr Djoko Slijepcevic - DOKUMEN.TIPS*.

⁵¹ Пак там, с. 24–25.

прѣстави се а љрхїеѣписъ сръбски Їсаїа Анѣевичъ еѣписѣтва и митрополитвова пѣтъ мѣци и ѡитѣе ка гѣѣ егоже вазлюѣви: . Няма сведения как и откъде ръкописът е попаднал във владение на Живан Черногорец и предположенията за това могат да бъдат само хипотетични. За едно правдоподобно обяснение подсказват две приписки в Рилския панигирик на Владислав Граматик (РМ 4/8), оставени от ръката на самия патриарх Арсение IV. С тях той известява, че е идвал на поклонение пред Свети-Ивановите мощи на 16 септември 1725 г. и отново на 10 октомври 1735 г.⁵² Като се има предвид твърде голямата текстологична близост между Белградския дамаскин и Рилския дамаскин, който все още се пази в Рилската библиотека, може да се предположи, че някога и двата преписа са били в ставропигиалната обител и единият е намерил своя път до Сремски Карловци, става притежание на карловацкия протоерей Живан Черногорец и накрая част от фонда на Карловацката патриаршеска библиотека⁵³. Съвсем не без връзка и значение тук трябва да се спомене, че малко преди втората визита на сръбския патриарх в Рила, на поклонение там през 1734 г. е бил и българинът Партений Павлович (нач. на XVIII в. – 1760 г.), забележителен книжовник и бъдещ виден църковен и политически деец. Той прекарва в обителта седем месеца, запознава се с Йосиф Братати и ползва тамошната библиотека⁵⁴. Не е изключено

⁵² СТОЈАНОВИЋ, Љ. Цит. съч., Т. 2, с. 67, № 2453; Цит. съч., Т. 3, с. 190, № 5774 (предадени по описа на СПРОСТРАНОВ, Е. *Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир*. София: Св. Рилска обител, 1902, с. 112–113). Вж. текстовете и у ХРИСТОВА, Б. *Опис на ръкописите на Владислав Граматик*. Велико Търново: ПИК, 1996, с. 107–108.

⁵³ В рамките на подобна хипотеза може да бъде обсъждан и споменатият вече Карловацки препис на „Сказанието“ на Константин Костенечки. Неговата археографска история посочва, от една страна, принадлежност към Карловацката патриаршеска библиотека (КУЕВ, К., Г. ПЕТКОВ. *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*. София: БАН, 1986, с. 32), а от друга, съдържа подсказки за връзка с Рила. Съществуват несъмнени доказателства, че предполагаемите кописисти на книгата – Василий Софийнин и Стефан са работили може би на няколко пъти в Рилската обител около периода на възникване на Карловацкия препис по попълване на тамошния богослужебен фонд и пълното комплектоване на свода от служебни минеи за Зографския манастир (вж. по-подробно у РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век*, с. 37–39, 47–48, 98–100, 156, 164–165 и др.). В този смисъл не е изключено Карловацкият препис да е бил изготвен в самата Рилска обител или занесен там от Василий и Стефан и през XVIII в. при посещение на патриарх Арсение IV също да е намерил своя път до Карловацката патриаршеска библиотека.

⁵⁴ Вж. ГОСПОДИНОВ, Д. Павлович, Партений. – В: *Енциклопедия на Българското възраждане. Литература, периодичен печат, литературен живот, културни средища*. Т. 2. К-П. [Електронна версия:] Павлович, Партений | Енцик-

именно с Рилския манастир да е свързано и началото на неговата кариера в Сръбската църква, понеже през 1735-а, годината на второто рилско поклонение на патриарх Арсение IV, Партений Павлович става негов протосингел⁵⁵. В този смисъл е твърде възможно предполагаем приносител на Белградския дамаскин от Рила до Сремски Карловци да е бил и самият Партений. Въпрос на бъдещи изследвания е да бъде установена по-прецизно генеалогичната връзка между Рилския и Белградския дамаскин в текстологично отношение⁵⁶, както и да се потърсят палеографски аналози на Белградския препис, които да осветлят питането за мястото на неговото създаване. Несъмнена обаче остава принадлежността му към традицията на „средногорския“ архаичен превод на „Съкровище“, едно специфично за българската книжнина явление. В този ред на мисли трябва да бъде отхвърлено и изказаното от Б. Ст. Ангелов предположение, че Белградският дамаскин е свидетел на сръбски, различен от средногорския, превод на Дамаскин-Студитовата антология⁵⁷. Колкото до споменатото от Б. Ст. Ангелов уточнение „Цветоносие, сиреч по сръбскому езыку Връбница“ в Рилския дамаскин – не е известно дали то присъства и в Белградския препис, но вписването му например би било обяснимо за ръкопис, създаден от български книжовници за манастир в сръбско подопечие, каквато е Рилската обител във въпросната епоха. В тази връзка трябва да се подчертае, че поне на този етап на изследванията липсват категорични сведения за сръбски произход на който и да е от познатите дамаскински сборници, представляващи архаичния „средногорски“ превод на „Съкровище“⁵⁸.

лопедия „Българско възраждане. Литература периодичен печат литературен живот културни средища“, Т. 2, К-П (bas.bg).

⁵⁵ Пак там. За Партений Павлович вж. също у СЛИЈЕПЧЕВИЋ, Ђ. Цит. съч., с. 22–23, 28, 49.

⁵⁶ Доколкото може да се съди по наличните копия на отделни страници от Белградския дамаскин, той и Рилският дамаскин действително са свидетели на едно и също разклонение на традицията на средногорския архаичен превод, но съдържат и някои различия в композициите на отделни жития, както и разминавания на ниво текст.

⁵⁷ То също е прието безкритично у ПОЛЫВЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Цит. съч., където също така се изказва предположението, че е възможно ПБС 218 да съдържа предполагаемия превод на проигумен Исая.

⁵⁸ Според ПОЛЫВЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Цит. съч. със сръбски произход е и т.нар. Нежински дамаскин (ГИМ, Соколов № 130). Твърдението обаче не е подкрепено с доводи. Ръкописът несъмнено съдържа слова от архаичния „средногорски“ превод на „Съкровище“ (ДЕМИНА, Е. Цит. съч., с. 44–50). Съгласно осъвременената му датировка, която го отнася към XVI в. (вж. ПОЛЫВЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Цит. съч., както и електронния ката-

IV. Сръбски препис на Дамаскин-Студитовото „Слово за неделя кръстопоклонна“

Единственият засега препис на Дамаскин-Студитово слово, който има сигурен сръбски произход – съгласно някои лингвистични особености, среда и контекст на възникване, е копието на словото „За неделя кръстопоклонна“, включен в хилендарския чети-миней за месеците май-юни (Хил. 445)⁵⁹. Предполага се, че ръкописът е създаден ок. 1626 г. и се приема за част от пълния комплект сводни чети-миней (Хил. 439–446)⁶⁰, изготвени в периода 1623–1626 г. с ктиторството, по настояване и под надзора на хилендарския игумен Иларион. Сводът включва староизводни и новоизводни четива и е компилиран на Атон, в Карейската кула. Водещ книжовник и копист в това начинание е монах Аверкие, който преписва по-голяма част от комплекта – томовете за септември-януари (Хил. 439–443) и февруари-април (Хил. 444)⁶¹. По свидетелството на бележката му към тома за март-април Аверкие е из-

лог на експонатите в ГИМ: Сокол. 130. Сборник. XVI в. (shm.ru), Нежинският дамаскин, наред с Дриновския (НБКМ 432, ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. 1. София: Библиотеката, 1910, с. 438–442) се очертава като един от най-ранните оцелели и вероятно ключов свидетел на превода. За мястото на Дриновския и Нежинския дамаскин в историята на средногорския превод вж. приносното изследване МЛАДЕНОВА, О. М., Н. ПЕТКОВА, Е. УЗУНОВА. Щрихи.

⁵⁹ БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилскиг рукописа манастира Хиландара*. 1. Београд: Српска академија наука и уметности и Народна библиотека Србије, 1978, с. 172; МАТЕЈИЋ, Р., THOMAS, H. *Catalog: manuscripts on microform of the Hilandar Research Library (Ohio State University)*. Columbus, Ohio: The Resource Center for Medieval Slavic Studies (The Ohio State University), in cooperation with the „Ivan Dujchev“ Research Centre for Slavo-Byzantine Studies (Sofia, Bulgaria), 1992, p. 541; ТУРИЛОВ, А. А., МОШКОВА, Л. В. *Славянские рукописи Афонских обителей*. Ред. А.-Э. ТАХИАОС. Фессалоники: SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies, 1999, с. 182–183, № 435; ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008, с. 145–146.

⁶⁰ БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилскиг рукописа манастира Хиландара*, с. 168–172; МАТЕЈИЋ, Р., Н. THOMAS. Op. cit., p. 537–542; ТУРИЛОВ, А. А., МОШКОВА, Л. В. Цит. съч., с. 175–184, №№ 429–436; ИВАНОВА, Кл. Цит. съч., с. 141–147, №№ 149–156.

⁶¹ За Аверкиевите чети-миней с подробна библиография вж. ИВАНОВА, Кл. *Хилендарски чети-миней на монах Аверкие от XVII в. – В: България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*. Сборник статии от българо-сръбски симпозиум 14–16 септември 2003. София: АИ „Марин Дринов“, 2005, с. 313–327; както и THOMSON, Fr. J. Abercuius, the Principal Scribe of the Hilandar Menologium, the Largest Extant South Slav Menologium. – *Analecta Bollandiana*, tome 132. I, June 2014, p. 89–143;

готвил чети-минеите за септември-април, а „другите е писал друг“⁶². В съгласие с това известие някои от каталожните описания на комплекта посочват, че томовете за май-юни (Хил. 445), където е поместено Дамаскин-Студитовото слово, и за юли-август (Хил. 446) са дело на друг, анонимен книжовник⁶³. Да се провери достоверността на това твърдение е трудно, тъй като достъпните за изследване образци са ограничен брой и само от тома за май-юни⁶⁴. Доколкото може да се съди по тях, последният том е дело на книжовник с отлична калиграфска школовка. Използваното от него писмо е изискан геометризиран полуустав с калиграфски удължения. Издирването на други негови ръкописи показва, че най-близък палеографски аналог, ако не и идентичен почерк, на писмото в преписа на Дамаскин-Студитовото слово представя анонимният Изборен апостол от Хилендарската библиотека с каталожен номер 107, преписан по заръка на хилендарския игумен йеромонах Виктор през 1660 г.⁶⁵, около 34 години след комплектоването на т. нар. „Аверкиевите чети-минеи“.

Преписът на „Слово за неделя кръстопоклонна“ се открива към края на книгата с четива за месеците май и юни (Хил. 445, л. 328–334). Като предназначено за празник от подвижния цикъл – за Неделя трета на Великия пост, определено попадащо извън календарната рамка на тома, може да се каже, че е сред извънредно добавените текстове в свода⁶⁶. В конкретния том Дамаскин-Студитовото слово е добавено

и СУБОТИН-ГОЛУБОВИЌ, Т. Аверкијев панагирик преписан у Добруну 1615. Године. – *Археографски прилози*, 43, 2021, с. 11–26.

⁶² БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, с. 171; THOMSON, Fr., *Op. cit.*, 107–109.

⁶³ БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог...*, с. 172; както и МАТЕЈИЌ, Р, Н. THOMAS. *Op. cit.*, p. 541–542.

⁶⁴ За настоящото проучване са консултирани наличните образци в БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Т. 2. № 174 (Хил. 445, л. 1а); и наличното в НБКМ микрофилмовото копие на л. 328–336, където попада и „Словото за неделя кръстопоклонна“.

⁶⁵ БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Т. 1, с. 83–84; 2, № 238. Един лист от ръкописа се съхранява в Руската национална библиотека в Санкт-Петербург (РНБ, F.I.612; достъпен он-лайн: Сербские рукописи в Российской национальной библиотеке. Просмотр рукописей (nlr.ru) [прегл. 6.05.2023]. Същата калиграфска школовка като на анонимния копист на Хил. 107, но и с известни отлики в дуктуса, разкрива и почеркът на йеромонах Антоние, работил също по заръка на игумен Виктор. Вж. по специално Антониевия препис на Златоуст от 1652 г. (Хил. 411, БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Т. 1, с. 160; БОГДАНОВИЌ, Д. *Цит. съч.*, Т. 2, № 187).

⁶⁶ За други подобни случаи в томовете, преписани от Аверкиев, вж. ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*, с. 318–319.

с още два други текста – „Мъчението на св. Козма и Дамян“ (за 1 юли, л. 335–336) и Словото на Епифаний за светите Апостоли (за 30 юни, л. 3256–327)⁶⁷.

Съпоставката с известните архаични славянски преводи на „Съкровище“ показва категорично, че преписът на словото „За неделя кръстопоклонна“ в Хил. 445 следва дословно версията на първия руски превод, като е проведена орфографска нормализация съгласно ресавските правописни норми, при което са проявени и някои сръбски фонетични особености, като например отделни случаи на рефлекс *a* за *ь* – *ѡдс(т)наго; дна̀шнее трѣжаство; дан`сь; трѣжаствѡють; прешѡдше; а`гнаць; и за ѡ – на вм. нѡ; съвакѡпи(т)* и пр.

Идентифицирането на превода поставя поредица от въпроси във връзка с датировката на преписа и неговия източник. Първият руски превод на „Съкровище“ е запазен в единствен препис и не получава разпространение с изключение точно на словото „За неделя кръстопоклонна“, което, както се спомена по-горе, е отпечатано в състава на антологията „Скрижалъ“ през 1656 г. В този смисъл най-вероятно и правдоподобно изглежда предположението, че източник за преписвача на Хил. 445 е била по-скоро печатната версия на текста, отколкото ръкописен посредник на превода на целия сборник. Това, от своя страна, автоматично би определило 1656 г. за *terminus post quem* на копието в хилендарския чети-миней за май-юни и една по-късна дата поне на преписите на добавените извън реда текстове в него. То би наклонило също така везните в полза на предполагаемата идентификация на анонимния преписвач на Хил. 445 и вероятно на Хил. 446 с кописата на Изборния апостол от 1660 г., чиито образ би се оформил като на един от високо школуваните сръбски атонски преписвачи на XVII в., който е имал и дълголетна кариера. Поне засега следите от неговия труд сочат, че е работил през 20-те години на столетието по значимия проект на игумен Иларион и монах Аверкие за изготвяне на пълен комплект хилендарски чети-миней, и допълнил своя том за месеците май-юни между две и три десетилетия по-късно, период, в който вече е преписвал и по заръка на хилендарския игумен Виктор, един от най-дейните предстоятели и обновители на атонската сръбска обител през тази епоха⁶⁸. Включването на Дамаскин-Студитовото слово в чети-миней за май-юни изпъква като поанта в амбициозния замисъл за антологизиране на чети-минейно наследство, с която е внесен и актуален акцент чрез заемане на текст от новогръцката традиция, който по стечение на обстоятелствата се е сдобил и с допълнителна идеологическа натовя-

⁶⁷ ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheca*, с. 146.

⁶⁸ За хилендарски игумен Виктор вж. у ФОТИЃ, А. Цит. съч., с. 41, 110, 112, 125, 130, 141, 144–148, 214–215, 218, 231, 255, 268, 272.

реност, бидейки специално използван и популяризиран като авторитетен текст, източник на аргументи в утвърждаване на православните догми.

V. Заключение

Направеният преглед на предположенията за наличие на сръбски архаичен превод на „Съкровище“ потвърждава тезата, че сръбската книжнина остава резистентна по отношение на книгата и тя не намира място в сръбската църковна практика, в която, по силата на традицията, предписанията и условията за достъпност, се използват нейни аналози. Обратно, българската рецепция на „Съкровище“ е осезаема и многолика – поради силното гръцко книжовно влияние, вероятно по църковно предписание и, не на последно място, по логиката на книжовната икономия, породена от недостига на печатни книги. То навлиза в българската книжнина веднъж в своята цялост чрез т.нар. „македонски“ архаичен превод, разпространен в диоцеза на Охридската архиепископия, и втори път чрез „средногорския“ архаичен превод в българските книжовни центрове в подопечие на Константинополската патриаршия, където се превръща в извор на текстове за компилация на голямо разнообразие от календарни и некалендарни състави, реструктурирайки, обновявайки и попълвайки ръкописно репертоара от чети-сборници и инспирирайки появата на първите новобългарски книги на книжовен език на народна основа.

Въпрос на бъдещи текстологично-кодикологични изследвания, които науката все още дължи на „средногорския“ архаичен превод на „Съкровище“, е очертаването на генеалогията на неговите свидетели и спецификата на компилаторските подходи, които се проявяват както на ниво композиция, така и на нивото на текста. В този контекст би могло да се потърси и изясни евентуалното участие на сръбски книжовници в този процес, което не би било изненадващо на фона на подчертаното сръбско книжовно влияние в българските центрове в ареала на Константинополската църква и множеството примери за съвместната работа на български и сръбски книжовници в ранния етап на възникване и разпространение на дамаскинската традиция.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АНГЕЛОВ, Б. Ст. Никифор Рилски. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Предшественици на Паусий*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1963.

АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Дамаскин Студит*. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София: Наука и изкуство, 1977, с. 88-95.

АНГЕЛОВ, Б. Ст. Старобългарски книжовни средища. 1. Аджар (Свежен) – Карловско. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София: Наука и изкуство, 1977, с. 96–115.

АНГЕЛОВ, Б. Ст. Книжовна дейност на Йов Шишатовац. – В: *Научни съюпови. Српска академија наука и уметности*. 10. *Одељење језика и књижевности*, 2, 1981, с. 321–334.

БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд: Српска Академија наука и уметности, 1982.

БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Т. 1–2. Београд: Српска академија наука и уметности и Народна библиотека Србије, 1978.

ВЕЛЧЕВА, Б. Книги, писани „общимъ езыкомъ“. Българската и сръбската писменост през XV–XVIII век. – В: ВЕЛЧЕВА, Б., Д. ИВАНОВА. *И от зазоряването започва денят... Изследвания върху приемствеността в развоја на българският книжовен език*. Пловдив: Универзитетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2010, с. 74–77.

ВЕЛЧЕВА, Б. За езика и правописа. – В: МЛАДЕНОВА, О., ВЕЛЧЕВА, Б. *Ловешки дамаскин: новобългарски паметник от XVII век*. София: Национална библиотека „Св. Кирил и Методий“, 2013, с. 101–131.

ГЕРД, Л. А. Дамаскин Студит. – В: *Православная энциклопедия. Электронная версия*: <https://www.pravenc.ru/text/168736.html> [прегл. 6.05.2023].

ГОСПОДИНОВ, Д. Павлович, Партений. – В: *Енциклопедия на Българското възраждане. Литература, периодичен печат, литературен живот, културни средища*. Т. 2. К-П. [Електронна версия:] Павлович, Партений | Енциклопедия „Българско възраждане. Литература периодичен печат литературен живот културни средища“, Т. 2, К-П (bas.bg) [прегл. 6.05.2023].

ДЕМИНА, Е. *Тихоодровският дамаскин. Болгарският паметник XVII в. Изследование и текст*. Т. 1. София: Издателство на Българската академия на науките, 1968.

ДИМИТРОВА, М. Дамаскинарска литература. – В: *История на българската средновековна литература*. Съст. МИЛТЕНОВА, А. София: Изток-Запад, 2008, с. 729–740.

ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА, Н. *Аджарски книжовници-илюстратори от XVII в.* Второ допълнено и преработено издание. Велико Търново: Веста, 2015.

ИВАНОВА, Кл. Хилендарски чети-минеи на монах Аверкие от XVII в. – В: *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*. Сборник статии от българо-сръбски симпозиум 14–16 септември 2003. София: АИ „Марин Дринов“, 2005.

ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008.

ИЛИЕВСКИ, П. Хр. *Крнински дамаскин*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 1972.

ИЛИЕВСКИ, П. Хр., ИЛИЕВСКА, Кр. *Киевски Дамаскин*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2015.

КОЦЕВА, Е. Славянски ръкописи в библиотеката на Пловдивската митрополия. – *Старобългарска литература*, 15, 1984, с. 144–160.

- КУЕВ, К., Г. ПЕТКОВ. *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*. София: БАН, 1986.
- МЛАДЕНОВА, О. М., Н. ПЕТКОВА, Е. УЗУНОВА. Щрихи към ранната история на средногорския превод на *Съкровище* от Дамаскин Студит: нов поглед към ръкопис *НБКМ432*. – *Palaeobulgarica*, 47, 2023, 1, с. 41–80.
- МОМИРОВИЋ, П. Јеванђеље попа Живана Црногорца у Сремској Каменици. – *Саопшења* (Београд), 13, 1981, с. 163–168.
- МОЧУЛЬСКИЙ, В. *Описание рукописей В. И. Григоровича*. Одесса: Типо-риитография Штаба Одесского военного округа, 1890.
- МУСАКОВА, Е. Минейният комплект на Врачанския манастир от началото на XVII в. – *Palaeobulgarica*, 46, 2022, 4 (спец. изд.), с. 609–649.
- ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. *Дамаскините в българската литература*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1965.
- ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. – *Годишник на СУ Факултет по славянски филологии*, 62, 1968 (1969), с. 51–153.
- ПОЛЫВЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Дамаскин. – В: *Православная энциклопедия*. Электронная версия: <https://www.pravenc.ru/text/168722.html> [прегл. 6.05.2023].
- РАДОСЛАВОВА, Д. Памети извън състава на *Съкровище* в българските дамаскини. – *Старобългарска литература*, 47, 2013, с. 336–361.
- РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар* (= *Studia Mediaevalia Slavica et Byzantina*, 6). София: ИЦ „Боян Пенев“, 2020.
- РАЙКОВ, Б. Към историята на ресавския правопис в България. – В: *Текстология средновековних јужнословенских књижевности*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1981, с. 213–222.
- РАЙКОВ, Б. Етрополски ръкописен сборник от 1640 година. – В: *Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски*. София: БАН, 1993, с. 263–276.
- СЛИЈЕПЧЕВИЋ, Ђ. *Историја Српске православне цркве. 2. Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*. Београд: БИГЗ, 2002, с. 22–24. (PDF) *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve II Dr Djoko Slijepcevic – DOKUMEN.TIPS* [прегл. 6.05.2023].
- СПРОСТРАНОВ, Е. *Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир*. София: Св. Рилска обител, 1902.
- СТОЯНОВ, М., Хр. КОДОВ. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 3. София: Наука и изкуство, 1964.
- СТОЈАНОВИЋ, Љ. *Стари српски записи и натписи*. 1–3. Београд: Српска Краљевска Академија, 1903.
- СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Т. Аверкијев панагирик преписан у Добруну 1615. Године. – *Археографски прилози*, 43, 2021, с. 11–26.
- ТУРИЛОВ, А. А. Кем и с какой целью был изготовлен карловацкий список грамматического трактата Константина Костенеческого? – В: *Словенско средновековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу*. Београд: Чигоја, 2001, с. 673–687.

ТУРИЛОВ, А. А., МОШКОВА, Л. В.. *Славянские рукописи Афонских обителей*. Ред. А.-Э. ТАХИАОС. Фессалоники: SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies, 1999.

ФОТИЋ, А. *Света Гора и Хиландар у Османском царству, XV-XVII век*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2000.

ХРИСТОВА, Б. За ресавските български ръкописи от XV-XVIII век. – *Palaeobulgarica*, 15, 1991, 4, с. 50–56.

ХРИСТОВА, Б. *Опис на ръкописите на Владислав Граматик*. Велико Търново: ЛИК, 1996.

ХРИСТОВА, Б. Ловеч. – В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Съст. Д. ПЕТКАНОВА. Второ прераб. и доп. изд. Велико Търново: Абагар, 2003, с. 283.

ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. 1. София: Библиотеката, 1910.

ЦОНЕВ, Б. *История на българският език*. Т. 1. Второ, посмъртно изд. София: Придворна печатница, 1940 (фототипно изд. София, 1984).

REFERENCES

МАТЕЈИЋ, Р., Н. THOMAS. *Catalog: manuscripts on microform of the Hilandar Research Library (Ohio State University)*. Columbus, Ohio: The Resource Center for Medieval Slavic Studies (The Ohio State University), in cooperation with the „Ivan Dujchev” Research Centre for Slavo-Byzantine Studies (Sofia, Bulgaria), 1992.

MOUSSAKOVA, E. The Illustrated Slavonic Miscellanies of Damascenes Studite’s Thesaurus – a New Context for Gospel Illustrations in the Seventeenth Century. – В: *Изкуствоведски четения 2017. 1. Старо изкуство. Византийско и поствизантийско изкуство: пресичане на граници*. София: Институт за изследване на изкуствата, БАН, 2018, с. 325–348.

RADOSLAVOVA, D. Some new data on the literary activity of Samujil Bakačuč. – In: *Scripta&e-Scripta*, 20, 2020, p. 355–365.

THOMSON, Fr. J. Abercuius, the Principal Scribe of the Hilandar Menologium, the Largest Extant South Slav Menologium. – *Analecta Bollandiana*, tome 132. I, June 2014, pp. 89–143.

ΔΕΛΗΔΗΜΟΥ, Ε. Χρ. *Θησαυρός Δαμασκηνού Του υποδιακόνου και Στουδίτου του Θεσσαλονικέως*. Εισαγωγή Αρχιμ. Ε. Δεληδήμου. Θεσσαλονίκη: Β. ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, 2004.

[ANGELOV, B. St. Damaskin Studit. – V: ANGELOV, B. St. *Iz istorijata na starobălgarskata i vžrozždenskata literatura*. Sofija: Nauka i izkustvo, 1977, s. 88–95.

ANGELOV, B. St. Knižovna dejnost na Jov Ńišatovac. – V: *Naučni skupovi. Srpska akademija nauka i umetnosti*. 10. *Odeľenje jezika i kniževnosti*, 2, 1981, s. 321–334.

ANGELOV, B. St. Nikifor Rilski. – V: ANGELOV, B. St. *Predšestvenici na Paisij*. Sofija: Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite, 1963.

ANGELOV, B. St. Starobalgarski knižovni središta. 1. Adžar (Svežen) – Karlovska. – V: ANGELOV, B. St. *Iz istorijata na starobalgarskata i vžroždenskata literatura*. Sofija: Nauka i izkustvo, 1977, s. 96–115.

BOGDANOVIĆ, D. *Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji (XI–XVII veka)*. Beograd: Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, 1982.

BOGDANOVIĆ, D. *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara*. 1–2. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti i Narodna biblioteka Srbije, 1978.

CONEV, B. *Istorija na balgarskij ezik*. 1. Vtoro, posmärtno izd. Sofija: Pridvorna pečatnica, 1940 (fototipno izd. Sofija, 1984).

CONEV, B. *Opis na råkopisite i staropečatnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofija*. T. 1. Sofija: Bibliotekata, 1910.

DIMITROVA, M. Damaskinarska literatura. – V: *Istorija na balgarskata srednovekovna literatura*. Šäst. A. MILTENOVA. Sofija: Iztok-Zapad, 2008, s. 729–740.

DONČEVA-PANAJOVA, N. *Adžarski knižovnici-iljustratori ot XVII v*. Vtoro dopälнено i preraboteno izdanie. Veliko Tärново: Izdatelstvo „Vesta“, 2015.

FOTIĆ, A. *Sveta Gora i Hilandar u Osmanskom carstvu, XV–XVII vek*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2000.

GERD, L. A. Damaskin Studit. – V: *Pravoslavnaja ènciklopedija*. Èlektronnaja versija: <https://www.pravenc.ru/text/168736.html> [pregl. 6.05.2023].

GOSPODINOV, D. Pavlovič, Partenij. – V: *Enciklopedija na Balgarskoto vžraždane. Literatura, periodičen pečat, literaturen život, kulturni središta*. 2. K-P. [Elektronna versija:] Pavlovič, Partenij | ENCIKLOPEDIJA “BÄLGARSKO VÄZRAŽDANE. LITERATURA PERIODIČEN PEČAT LITERATUREN ŽIVOT KULTURNI SREDIŠTA”, T. 2, K-P (bas.bg) [pregl. 6.05.2023].

HRISTOVA, B. Loveč. – V: *Starobalgarska literatura. Enciklopedičen rečnik*. Šäst. D. PETKANOVA. Vtoro prerab. i dop. izd. Veliko Tärново: Abagar, 2003.

HRISTOVA, B. *Opis na råkopisite na Vladislav Gramatik*. Veliko Tärново: PIK, 1996.

HRISTOVA, B. Za resavskite balgarski råkopisi ot XV–XVIII vek. – *Palaeobulgarica*, 15, 1991, 4, s. 50–56.

ILIEVSKI, P. Hr. *Krninski damaskin*. Skopje: Institut za makedonski jazik “Krstе Misirkov”, 1972.

ILIEVSKI, P. Hr., Kr. ILIEVSKA. *Kievski Damaskin*. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2015.

IVANOVA, Kl. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. Sofija: Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2008.

IVANOVA, Kl. Hilendarski četi-minei na monah Averkie ot HVII v. – V: *Bälgarija i Šärbija v konteksta na vizantijskata civilizacija*. Sbornik statii ot bälgaro-sräbski simpozium 14–16 septemvri 2003. Sofija: Akademično izdatelstvo „Marin Drinov“, 2005.

KOCEVA, E. Slavjanski råkopisi v bibliotekata na Plovdivskata mitropolija. – *Starobalgarska literatura*, 15, 1984, s. 144–160.

KUEV, K., G. PETKOV. Šäbrani säčinenija na Konstantin Kostenečki. Izsledvane i tekst. Sofija: BAN, 1986.

MLADENOVA, O. M, N. PETKOVA, E. UZUNOVA. Štrihi kām rannata istorija na srednogorskiija prevod na Säkrovište ot Damaskin Studit: nov pogled kām råkopis NBKM432. – *Palaeobulgarica*, 47, 2023, 1, s. 41–80.

- MOČUL'SKIJ, V. *Opisanie rukopisej V. I. Grigoroviča*. Odessa: Tiporitografija Štaba Odesskago voennago okruga, 1890.
- MOMIROVIĆ, P. Jevanđelje popa Živana Crnogorca y Sremskoj Kamenici. – *Saopštenja* (Beograd), 13, 1981, s. 163–168.
- MUSAKOVA, E. Minejnijat komplekt na Vračanskija manastir ot načaloto na XVII v. – *Palaeobulgarica*, 46, 2022, 4 (specialno izdanje), s. 609–649.
- PETKANOVA-TOTEVA, D. *Damaskinite v bălgarskata literatura*. Sofija: Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite, 1965.
- PETKANOVA-TOTEVA, D. Iz grăcko-bălgarskite knižovni otnošeniya prez XVII–XVIII. – V: *Godišnik na SU. Fakultet po slavjanski filologii*, 62, 1968 (1969), s. 51–153.
- POLYVJANNYJ, D. I., A. A. TURILOV. „Damaskin“. – V: *Pravoslavnaja ènciklopedija*. Èlektronnaja versija: <https://wwwpravenc.ru/text/168722.html> [pregl. 6.05.2023].
- RADOSLAVOVA, D. *Bălgarskata knižnina ot XVII vek: centrove, knižovnici, repertoar* (= *Studia Mediaevalia Slavica et Byzantina*, 6). Sofija: Izdatelski centăr „Bojan Penev“, 2020.
- RADOSLAVOVA, D. Pameti izvăn săštava na Săkrovište v bălgarskite damaskini. – *Starobălgarska literatura*, 47, 2013, s. 336–361.
- RAJKOV, B. Etopolski răkopisen sbornik ot 1640 godina. – V: *Hiljada i osemdeset godini ot smărtta na sv. Naum Ohridski*. Sofija: BAN, 1993, s. 263–276.
- RAJKOV, B. Kăm istorijata na resavskija pravopis v Bălgarija. – V: *Tekstologija srednjovekovnih juznoslovenskih knjizevnosti*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1981, s. 213–222.
- SLIJEPČEVIĆ, Đ. *Istorija Srpske pravoslavne crkve*. 2. Od početka XIX veka do kraja Drugog svetskog rata. Beograd: BIGZ, 2002, 22–24. (PDF) *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve II Dr Djoko Slijepcevic - DOKUMEN.TIPS* [pregl. 6.05.2023].
- SPROSTRANOV, E. *Opis na răkopisite v bibliotekata pri Rilskija manastir*. Sofija: Sv. Rilska obitel, 1902.
- SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, T. Averkijev panagirik prepisan u Dobrunu 1615. Godine. – *Arheografski prilozi*, 43, 2021, s. 11–26.
- TURILOV, A. A. Kem i s kakoj cel'ju byl izgotovlen karlovackij spisok grammatičeskogo traktata Konstantina Kostenečeskogo? – V: *Slovensko srednovekovno nasleđe. Zbornik posvećen profesoru Đorđu Trifunoviću*. Beograd: Čigoja, 2001, s. 673–687.
- TURILOV, A. A., L. V. MOŠKOVA. *Slavjanskie rukopisi Afonskih obitelej*. Red. A.-È. TAHIAOS. Thessaloniki: SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies, 1999.
- VELČEVA, B. Knigi, pisani „obštım ezykom“. Bălgarskata i srăbskata pismenost prez XV–XVIII vek. – V: B. VELČEVA, D. IVANOVA. *I ot zazorjavaneto započva denjat... Izsledvanija vărhu priemstvenostta v razvoja na bălgarskija knižoven ezik*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisij Hilendarski“, 2010, s. 74–77.
- VELČEVA, B. Za ezika i pravopisa. – V: MLADENOVA, O., B. VELČEVA. *Loveški damaskin: novobălgarski pametnik ot XVII vek*. Sofija: Nacionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2013, s. 101–131.]

**THE ARCHAIC TRANSLATIONS
OF DAMASCENE STUDITES *THESAURUS*:
WAS THERE A SERBIAN ONE?**

Abstract. The article offers a critical review of B. St. Angelov's statement that there was a Serbian translation into Church Slavonic of the Modern Greek anthology *Thesauros* of Damaskenos Stoudites (Venice, 1557/58). The outcomes of the current inquiry confirm the view that the Serbian tradition was resistant to the work. The account also presents new found data on the manuscript copying activity of Rila men-of-letters of the literary circle of Yosif Bradati in the 18th c., on the archaeographic history of the 17th-c. Belgrade damaskin that in the 1740s was owned by an upstanding Serbian clergyman in the metropolitanate of Sremski Karlovci. In addition, the author identifies the source of the only unquestionable Serbian copy of a *Thesauros* item – the "Sermon for the Third Sunday of the Holy Lent" included in the Hilandar set of cheti-menaia compiled in 1623-1626.

Keywords: damaskini, Damascenus Studites, Neofit of Rila, Živan Crnogorac, Cheti-menaia of Averkije

Dilyana Radoslavova, PhD

ORCID iD: 0000-0002-2348-4365

Web of Science Researcher ID: Y-2942-2007

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: radoslad@ilit.bas.bg